

رسالة محمد

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی (کلام)

عنوان :

تحقیق و تصحیح رساله زواهرالحکم

میرزا حسن لاهیجی

استاد راهنما :

دکتر نجفقلی حبیبی

نگارنده :

ملکه اسفندیار

تابستان ۹۳

تقديم به :

تمامی پویندگان طریقت و علم و معرفت، و تقديم به صاحب رساله ارزشمند زواهرالحکم
متکلم و فیلسوف متأله ، میرزا حسن لاهیجی.

تشکر و قدردانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگواری که در طول سالیان تحصیل مرا در کسب علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر نجفقلی حبیبی که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه قبول نموده اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

چکیده

تحقیق حاضر به تصحیح رساله «زواهر الحکم» میرزا حسن لاهیجی فرزند ملا عبدالرزاق لاهیجی (۱۰۴۲ - ۱۱۲۱ هـ ق)، بخش «امور عامه و طبیعیات» آن پرداخته است؛ زواهر الحکم («امور عامه» و طبیعیات) کتابی فلسفی است که بعد از ذکر مقدمه ای در تعریف حکمت و تقسیمات آن، در باب اول، به تعریف وجود و ذکر تقسیمات آن در پنج مطلب و هر مطلب دارای چندین فصل که مطلب اول علت و معلول، مطلب دوم وجود و ماهیت، مطلب سوم واجب و ممکن، مطلب چهارم واحد و کثیر، مطلب پنجم قدیم و حادث، و سپس در باب ثانی به طبیعیات در نه مطلب و هر مطلب دارای چندین فصل، که مطلب اول ماهیت جسم، مطلب دوم احوال حرکت و سکون، مطلب سوم مکان و خلأ، و مطلب چهارم متناهی بودن کمیت ها، مطلب پنجم احوال اجرام فلکی، مطلب ششم احوال بسائط عنصری، مطلب هفتم ترکیب عناصر و ذکر مرکبات ناقصه، مطلب هشتم ذکر مرکبات تامه، مطلب نهم بحث انسان در پنج فصل پرداخته است. میرزا حسن لاهیجی، عالمی فاضل است که در فلسفه بعضی از مبانی ملا صدرا را پذیرفته و قائل به اصالت و وحدت حقیقت وجود است، ولی به طور کلی در مباحث دارای مشرب مشایی و مانند پدر خود به حسب ظاهر، از اتباع شیخ الرئیس و شارح افکار ایشان است، وی نیز مسلط بر کلام شیعه نیز بوده و در اثبات عقاید خود، از استدلال های عقلی و نقلی بهره جسته است. این تحقیق بر اساس مقابله نسخه ها، صورت گرفته، و انجام این تحقیق به روش کتابخانه ای و با استفاده از عکس نسخ در کتابخانه ها تهیه شده است. در این رساله علاوه بر آوردن زندگی نامه ای کوتاه از مؤلف و نوشتن مقدمه تحقیقی، سعی شده است به روش علمی و با رعایت امانت، نزدیک ترین صورت به متن اصلی ارائه شود.

کلمات کلیدی: وجود، امور عامه، طبیعیات، حسن بن عبدالرزاق لاهیجی، زواهر الحکم

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات.....	۱
۱-۱. تبیین موضوع:	۲
۲-۱. اهمیت موضوع:	۳
۳-۱. اهداف پژوهش:	۴
۴-۱. پرسشهای پژوهش:	۴
۵-۱. فرضیات:	۴
۶-۱. پیشینه پژوهش:	۴
۷-۱. روش پژوهش:	۶
۸-۱. محدودیتها و موانع پژوهش:	۶
فصل دوم: مقدمه مصحح.....	۷
۱-۲. معرفی مؤلف.....	۸
۲-۲. معرفی کتاب زواهر الحکم.....	۱۲
۳-۲. روش تصحیح و کارهای انجام شده.....	۳۰
۴-۱. نسخ مورد استناد و رموز آنها.....	۳۱
فصل سوم: متن رساله زواهر الحکم.....	۳۳
المقصد الأول - فی تعريف الحکم.....	۳۵
المقصد الثاني - فی ذکر موضوعها ونبذ من تقسیمها.....	۳۸
المقصد الثالث - الحکم.....	۴۲
الباب الأول.....	۴۴
المطلب الأول.....	۴۴

٤٥.....	الفصل الأول - فى التعريف والتقسيم
٤٦.....	الفصل الثانى - فى إبطال الدّور والتّسلسل
٤٨.....	الفصل الثالث - إبطال ترّجح المتساوى
٤٩.....	الفصل الرابع - وجوب تناسب العلة والمعلول
٥١.....	الفصل السادس - فى بعض أحوال الفاعل خاصة
٥٣.....	المطلب الثانى
٥٣.....	الفصل الأول - فى أحوال الوجود
٥٦.....	الفصل الثانى - فى أحوال الماهية
٥٧.....	المطلب الثالث
٥٧.....	الفصل الاول - تقسيم الموجود
٥٩.....	الفصل الثانى - تقسيم الممكن
٦٣.....	المطلب الرابع
٦٤.....	الفصل الأول - فى الواحد والكثير
٦٦.....	الفصل الثانى - فى التقابل
٦٧.....	المطلب الخامس
٦٨.....	الفصل الأول - فى المتقدم والمتأخر
٦٩.....	الفصل الثانى - فى تعريف القديم والحادث وتقسيمها
٧٠.....	الفصل الثالث - فى ذكر بعض أحوالهما
٧٢.....	الباب الثانى
٧٢.....	المطلب الأول
٧٢.....	الفصل الأول - فى اقتصاص المذاهب التى قيلت فيه
٧٣.....	الفصل الثانى - فى اقتصاص الرأى الذى نَصَفَ الحقّ يقتضيه

٧٨.....	الفصل الثالث - فى المادة والصورة وما يتعلق بهما.....
٨٠.....	المطلب الثانى
٨٠.....	الفصل الاول - فى إبانة ماهية الحركة والزمان
٨٣.....	الفصل الثانى - فى ذكر متعلقات الحركة ومحركها وتقسيمها
٨٤.....	الفصل الثالث - فى بعض أحوال طرفى الحركة والمسافة
٨٧.....	الفصل الرابع - فى نبذ من بقية أحوال الحركة
٨٨.....	الفصل الخامس - فى الجهات ومحدداتها
٩١.....	المطلب الثالث
٩١.....	الفصل الأول - فى ماهية المكان
٩٣.....	الفصل الثانى - فى الأمكنة الطبيعية
٩٤.....	الفصل الثالث - فى إبطال الخلاء وذكر بعض ما ينوط به من الأشياء
٩٦.....	المطلب الرابع
٩٦.....	الفصل الأول - فى تناهى الأكمام
١٠٠.....	الفصل الثانى - فى الشكل
١٠١.....	المطلب الخامس
١٠٢.....	الفصل الأول - فى التنبيه على وجود الأفلاك وحركتها
١٠٣.....	الفصل الثانى - فى عدد الأفلاك وترتيبها
١٠٥.....	الفصل الثالث - فى ذكر طائفة من أحوالها
١٠٧.....	الفصل الرابع - فى إثبات الأنفس العاقلة للأفلاك
١٠٨.....	المطلب السادس
١٠٨.....	الفصل الأول - العناصر
١١٢.....	الفصل الثانى - فى بقية أحوالها

المطلب السابع.....	١١٤
الفصل الاول- فى كَيْفِيَّةُ التركيب.....	١١٤
الفصل الثانى - كائنات الجوّ.....	١١٦
الفصل الثالث - فى بَقِيَّةُ كائنات الجوّ.....	١٢٠
الفصل الرابع - فى الزلزلةُ و انفجار العيون.....	١٢٥
المطلب الثامن - فى ذكر المركبات التامةُ، و فيه ثلاثةُ فصول.....	١٢٦
فهرست منابع و مأخذ.....	١٦٠
پيوست ها.....	١٦٢

فصل اول: کلیات

- ✓ تعیین موضوع
- ✓ اهمیت موضوع
- ✓ اهداف پژوهش
- ✓ پرسش های پژوهش
- ✓ فرضیه
- ✓ ...

۱-۱. تبیین موضوع:

در هر یک از تمدن‌های بشری، یک یا چند خاصیت غالب، زایش و پرورش یافته است. خاصیت غالب تمدن، هر چه باشد، اهالی آن ناگزیرند که به آن تکیه کنند؛ زیرا استوارترین و ماندگارترین موردی که محل اتفاق اهالی آگاه و خبیر هر تمدنی می‌باشد، خاصیت غالب آن تمدن است. تمدن اسلام که با «معجزه کتاب» پا به عرصه جهان بشری گذاشته، و با خاصیت غالبش رو به رشد و تعالی نهاده است تا جایی که حضور صاحبان اثر برای به میراث گذاشتن وقایع تاریخی، سیاسی و اجتماعی به ابزاری حیاتی در دستگاه‌های حکومتی مبدل گشت و به تدریج مکتوب کردن یافته‌های علمی و انتقال آن به نسل‌های آینده یکی از دغدغه‌های دانشمندان اعصار مختلف گردید. بدین ترتیب افراد جویای علم، وسیله‌ای گشتند برای انتقال باورها و یافته‌های علمی دانشمندان در زمینه‌های مختلف علمی، و میراث گراندیشان را به صورت کتاب در آوردند که بعضی از آثار به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها باقی مانده است.

از این‌رو محقق، در این پایان‌نامه با انتخاب موضوع "تحقیق و تصحیح رساله‌زواهر الحکم حسن بن عبدالرزاق لاهیجی (بخش وجود امور عامه و طبیعیات)" تلاش کرده که از طریق بررسی زندگی این حکیم عالیقدر و نیز تصحیح اثر ارزشمند زواهر الحکم و بیان استدلال‌های ایشان در پرداختن به اصلی‌ترین مباحث وجود و هم‌ین‌طور مبحث طبیعیات که در این عصر مغفول واقع شده است، کمکی در احیاء یک اثر علمی کرده باشد.

۱-۲. اهمیت موضوع:

یکی از مسائل مهم در زمینه نسخ خطی، حفظ و انتقال آن به آیندگان است. کم نیست نگارش‌هایی که به علت قرار نگرفتن آن‌ها در دسترس کاتبان، و عدم تکثیر نسخه‌های آن، به مرور زمان از میان رفته و به دست ما نرسیده‌اند. این موارد علاوه بر تعصباتی است که مردمان هر عصر در زمینه رشته علمی خاص داشته‌اند و همین تعصبات باعث هدم نسخ مربوط به آن رشته شده است. به عنوان مثال فلسفه‌ستیزی که نخست به دست ابوحامد غزالی به عنوان مبارزه علیه یونانی مآبی شایع شد، سبب تباهی انبوهی از نسخه‌های خطی گردید. همچنین تعصبات فرقه‌ای به این‌گونه نابودی‌ها دامن زد، به طوری که چه بسا نسخه‌های معتبر کتاب‌هایی که به علت مذهب مؤلف به دست اهل فرقه‌ای دیگر نابود گردید.^۱

تمامی این موارد علاوه بر آن است که گاهی تعصبات مذهبی، سبب گردیده است تا اندیشمندان عصری خاص، نتوانند اندیشه‌های خود را بازگو کنند، چه رسد به آنکه آراء خود را به رشته تحریر درآورند. چنانچه در عصر صدرالمتألهین چنین بوده است و صدرای شیرازی تکفیر و تبعید گردید. مسلماً در چنین شرایطی آراء شخصیت بزرگی چون او، به راحتی قابل نشر و شرح نخواهد بود و در چنین زمانی، وجود شاگردانی که بتوانند خطوط فکری استاد خویش را هر چند کوتاه تبیین نمایند ارزش ویژه‌ای می‌یابند.

با فراز و نشیب‌هایی که تاریخ در حفظ و نگهداری آثار خطی به عنوان میراث ارزشمند علمی داشته است و با وجود چند صد هزار نسخ نفیس خطی که در کتابخانه‌های عمومی و اختصاصی موجود است، به نظر می‌رسد آنطور که شایسته است به احیاء این آثار نفیس پرداخته نشده است و این نسخ فقط به عنوان گنجینه ملی در کتابخانه‌ها و دور از دسترس عموم علاقه‌مندان نگهداری می‌گردد. از این‌رو اهتمام به چاپ و تکثیر این آثار در شرایط فعلی جامعه، که شبهات فراوانی از سوی فرهنگ‌های مختلف، باورهای ملی و مذهبی ما را نشانه گرفته است، می‌تواند در تبلور

۱. نجیب، مایل هروی. تاریخ نسخه پرداززی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، (تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹)، ص ۳۶۹.

اندیشه‌های دینی نقش به سزای داشته باشد. با توجه به آنچه بیان شد تصحیح یک نسخه خطی و تحقیق درباره آن را به عنوان پایان نامه انتخاب نموده ام.

۱-۳. اهداف پژوهش:

اهداف مورد نظر در این تحقیق را می‌توان به دو دسته تقسیم نمود:

- آشنایی با زندگی حسن بن عبدالرزاق لاهیجی.
- بررسی آثار مؤلف و اندیشه‌های وی.
- بررسی محتوای کتاب مورد نظر.
- تصحیح و مقابله نسخه‌هایی از کتاب زواهر الحکم که امیدوارم مورد استفاده قرار گیرد.

۱-۴. پرسش‌های پژوهش:

چون این پایان‌نامه به احیا و تصحیح یک اثر خطی پرداخته‌است، پرسش پژوهشی ندارد، در واقع رسالت این پژوهش پاسخ به پرسشی و یا حل مسأله‌ای نبوده است.

۱-۵. فرضیات:

از آن جایی که این تحقیق پرسش پژوهشی ندارد، فرضیه‌ای هم ندارد.

۱-۶. پیشینه پژوهش:

یکی از راه‌های انتقال فرهنگ و دانش بشری از نسلی به نسلی دیگر، آثار مکتوب است، از این‌رو دانشمندان هر عصری در میان هر قومی می‌کوشیدند تا آثار اسلافشان را به هیأتی صحیح و دور از تحریف و عرضه کنند. از آن جایی که فن تصحیح متون در نزد دانشمندان عهد باستان امری رایج بوده است، قدیم‌ترین موردی که از نقد متون اطلاع درستی در دست هست، تحقیقات

فضلای مکتب اسکندریه است علی الخصوص آریستارکس (متوفی ۲۰۰ ق.م) که از اجله فضلاء و ادبای قرن سوم قبل از میلاد مسیح می‌باشد. وی در نقد و تصحیح نسخ «ایلپاد و اودیسه» رنج فراوانی برد.^۲

اریاب علم و دانش در این روزگار نیز پیرامون جمع و تدوین و مقابله نسخه‌ها و استنساخ آن‌ها اهمی درخور داشته‌اند، و به روش‌های نوین تصحیح، به جمع و تصحیح نسخ خطی پرداخته‌اند.

با مراجعه به سایت اسناد و مدارک ایران و جستجوی کلید واژه‌ها در باب زندگی «حسن بن عبدالرزاق لاهیجی» به طور خاص کتاب، مقاله یا پایان‌نامه‌ای یافت نشد؛ بلکه غالباً به بررسی آثار و زندگی این حکیم عالیقدر به طور مجمل پرداخته شده است. اما در زمینه تصحیح کتاب *زواهر الحکم* اثری از علامه سید جلال الدین آشتیانی مشاهده شد:

✓ سید جلال الدین، آشتیانی. منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، جلد سوم، چاپ اول، (قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸)، ص ۲۲۰-۲۹۵
علامه متن *زواهر الحکم* را در بین دیگر آثار حکماء به چاپ رسانده‌اند.
بین کار علامه و این رساله تفاوت‌هایی وجود دارد:

- در اثر علامه تفاوت نسخ ذکر نشده است.
- متن به میزان این رساله مشکول نشده است.
- منابع روایات در متن آورده نشده است.
- اثر ایشان مقدمه تحقیقی درخور مؤلف ندارد.
- برخی از عبارات استفاده شده، واژه صحیح مورد استفاده در نسخ نیست.

۲. همان، صص ۳۸۳ و ۳۸۴

۱-۷. روش پژوهش:

این تحقیق از جهت ماهیت موضوع، قسمتی از نوع تحقیقات توصیفی است، و بر مبنای هدف از نوع پژوهش‌های بنیادی است. شیوه گردآوری اطلاعات در این تحقیق کتابخانه‌ای است و مطالب از منابع مکتوب و نسخ خطی استخراج شده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات این پژوهش، فیش‌نویسی و نسخه‌برداری می‌باشد.

۱-۸. محدودیت‌ها و موانع پژوهش:

در این تحقیق هم‌چون سایر پژوهش‌ها با محدودیت‌هایی مواجه بودیم که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- عدم دسترسی آسان به تمامی نسخ «زواهر الحکم».
- عدم همکاری مناسب کتابخانه‌ها در تحویل نسخ خطی.

فصل دوم: مقدمهٔ مصحح

- ✓ معرفی مؤلف
- ✓ معرفی کتاب
- ✓ روش تصحیح و کارهای انجام شده
- ✓ شیوه میرزا حسن لاهیجی
- ✓ نسخ مورد استناد

دییایچه سخنم را به عشق آسمانی پدری گره می زنم که در تمام ثانیه های عمرش از دم مسیحایی خود عطر شوق در جانم سرازیر کرد، و دستان پر مهر مادری را گرم می فشارم که عاطفه حضور بی دریغش در کنارم، پلی ساخت برای گذر از ورطه ناآگاهی.

این مقدمه مشتمل بر چند مطلب است:

۱. معرفی مؤلف.
۲. معرفی کتاب
۳. روش تصحیح و کارهای انجام شده.
۴. شیوه میرزا حسن لاهیجی در بحث وجود (امور عامه) و طبیعیات *زواهر الحکم*.
۵. نسخ مورد استناد و رموز آنها.

۲-۱. معرفی مؤلف

حکیم میرزا حسن لاهیجی گیلانی قمی (۱۰۴۲ - ۱۱۲۱ هـ.ق) یکی از عالمان متعبد و حکیمان متشرع عصر صفوی، شخصیت وارسته، عارف، متکلم است. تاریخ تولد و وفات او به طور دقیق معلوم نیست، علامه تهرانی در اعلام الشیعه تولد او را در حدود ۱۰۵۴ دانسته است، و تاریخ وفات ایشان آن طور که در ریاض العلماء ضبط شده ۱۱۲۱ می باشد^۱.

زادگاه او قم بوده و در همان جا تا پدرش زنده بوده از محضر او استفاده کرد، و پس از وفات پدر به حوزه نجف رفته و علوم نقلی را تکمیل و سپس به قم مراجعت و تا آخر عمر در آنجا به تدریس و تألیف اشتغال داشته است.

مدفن آن بزرگوار در قم نزدیک قبر علی بن بابویه بوده که این قبر پس از خراب شدن دوباره تعمیر گشت و اکنون در حاشیه خیابان قرار دارد^۲.

۱. رضا استادی، "میرزا حسن لاهیجی و شمع یقین او"، وقف میراث جاویدان، ۵ (۱۳۷۳): ص ۸۱-۹۳.
۲. سید حسن، امین. مستدرک أعیان الشیعه، (بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۸ هـ.ق)، ج ۳، ص ۴۳.

۱-۱-۲. خاندان: ایشان نواده دختری صدر المتألهین شیرازی (۹۸۰-۱۰۵۰ هـ ق) بنیان‌گذار حکمت متعالیه می‌باشد. پدر وی یکی از عالمان متعبد و حکیمان متشرع عصر صفوی بود. او فرزند حکیم عارف و متکلم محقق ملا عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی (متوفی ۱۰۷۲ هـ ق) مشهور به «فیاض» است. عبدالرزاق از متکلمین بزرگ امامیه می‌باشد، زادگاه ایشان لاهیجان بوده ولی اقامت و وفاتشان در قم صورت گرفته است.^۱ وی شاگرد میرز حکیم مشهور صدر المتألهین ملاصدرای شیرازی و داماد آن جناب بوده که مانند استادش ملاصدرای از طعنه مخالفین حکمت در امان نبوده است از این رو او برای فرار از مصیبت‌ها و مشکلات در ارائه مشی علمی خویش با احتیاط گام برمی‌داشت و سعی می‌کرد که معتقدات خود را از دید نامحرمان و کوتاه نظران پنهان بدارد.^۲

مادر حسن بن عبدالرزاق «بدریه» دختر ملاصدرای شیرازی ملقب به «ام کلثوم» از زنان فاضل، ادیب و پرهیزکار بود. وی علوم و فلسفه را نزد پدرش ملاصدرای فراگرفت و در حدود سال ۱۰۳۴ هـ ق به ازدواج ملاعبدالرزاق لاهیجی درآمد. سپس نزد همسرش درس خواند تا آنکه در اغلب علوم استاد شد. می‌گویند که وی با علما جلسات علمی برگزار می‌کرد. وی در هجدهم رمضان سال ۱۰۱۹ متولد شد و در سال ۱۰۹۰ وفات نمود.^۳

۱-۲-۲. تحصیلات و استادان: میرزا حسن تحصیلات خود را نزد پدر آغاز و چندین سال از محضر وی استفاده کرد، اما از سایر استادان وی در کتاب‌های تذکره و شرح، چیزی ذکر نشده است، از آثار وی نیز مطلبی در این زمینه به دست نمی‌آید.

این که قزوینی در «تتمیم امل الآمل» عنوان نموده که «میرزا حسن هنگام فوت پدرش در سال ۱۰۷۲ هـ ق. عاری از فضل و کمال بوده، و بعد از آن توسط شاگردان پدرش تربیت شد»^۴ مطلبی است که چندان علمی و تحقیقی به نظر نمی‌رسد؛ زیرا چند اثر علمی و تحقیقی از میرزا حسن

۱. حسن بن عبدالرزاق، لاهیجی. سرّ مخزون در اثبات رجعت، (علی، صدرایی خویی)، (بی‌جا: نور ولایت، ۱۳۸۴)، ص ۸.
۲. محمد رضا، ایزدپور. مهدی، منفرد. حوریه، عظیمی. چشم اندازی به مکتب فلسفی قم، چاپ اول، (قم: زائر، ۱۳۸۴)، صص ۹ و ۱۰.
۳. معاونت پژوهش. بانوان عالمه و آثار آنها، چاپ اول، (قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران، ۱۳۷۹)، صص ۴۰ و ۴۱.
۴. عبدالنّبی، قزوینی. تتمیم امل الآمل، (قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۷ هـ ق)، ص ۱۰۳.

در دست است که قبل از فوت پدرش تألیف نموده است، مانند مجمع البحرین و حاشیه وافی فیض کاشانی و دیگر آثار، که در بخش آثار بدان ها اشاره خواهد شد.

میرزا حسن مدتی بعد از فوت پدر، از شاگردان پدرش کسب فیض و به ظن قوی نزد حکیم قاضی سعید قمی و شوهر خاله خود، فیض کاشانی، تحصیل نموده است. او مدتی برای تحصیل به عتبات عالیات سفر نموده و در فقه و اصول نزد استادان آن عصر، شاگردی کرد، اما تاریخ این سفر و استادان وی در این دیار معلوم نیست.^۱

۱-۲-۳. شاگردان: میرزا حسن لاهیجی پس از آن که به مراحل والایی از علم و حکمت دست یافت، به شهر مقدس قم بازگشت و به مطالعه، تحقیق، تألیف و تصنیف پرداخت و با تکیه بر کرسی تدریس همانند پدر، در مدرسه معصومیه قم، شاگردان فاضلی را تربیت نمود. در این جا تنها به ذکر چند تن از این شاگردان بسنده می گردد:

۱. میر عبدالرحمن فرزند سید کمال الدین: نصر آبادی در کتاب خود وی را از شاگردان میرزا حسن لاهیجی به شمار آورده و نوشته است که وی از سادات نجیب قم است. و هم اکنون نیز در نزد میرزا حسن مشغول تحصیل علم است.^۲

۲. سید مرتضی فرزند امیر روح الامین مختاری حسینی: به احتمال قوی، او از شاگردان میرزا حسن لاهیجی است؛ چنان که در سال ۱۱۱۵ هـ. ق. کتاب استادش، مصابیح الهدی و مفاتیح المنی حاشیه زده است.

۳. محمد فرزند صفی الدین سید محمد حسینی: وی رساله مجمع البحرین فی تطبیق العالمین میرزا حسن لاهیجی را تحریر نموده و در آخر محرم سال ۱۱۰۴ آن را به اتمام رسانده و در آخر آن میرزا حسن لاهیجی را به عنوان استاد خویش نام برده و از وی تجلیل نموده است.

۴. میرزا محمد تقی شریف رضوی قمی: وی نوه پسری ملاصدرا، و پسردایی میرزا حسن لاهیجی است و در شهر قم نزد پسر عمه خویش، علم حکمت و حدیث آموخته است و از او، اجازه نقل روایت نیز دارد.

۱. همان.

۲. محمد طاهر، نصرآبادی اصفهانی. تذکره نصر آبادی، (تهران: چاپخانه ارمغان، ۱۳۱۷)، ص ۳۶۵.

میر عبدالرحمان قمی و محمد علی بن علی نقی کاشانی نیز از شاگردان وی بودند و شیخ علی حزین را در اواخر عمرش دیده است.^۱

۲-۱-۴. تألیفات: تألیفات حکیم لاهیجی از تنوع بسیاری برخوردار است، وی مانند پدر خود در کلام، فلسفه، حدیث و فقه و عرفان صاحب نظر بوده و در هر کدام از این علوم آثار گرانقدری از خود به یادگار گذاشته است. برخی از آثار لاهیجی چنین است:

۱. زواهر الحكم ۲. شمع یقین یا آینه دین (به زبان فارسی) ۳. اصول دین یا اصول
خمس ۴. سرمخزون ۵. اثبات الرجعة ۶. دُرّ مکنون یا جواب الاعتراض ۷. هدیة المسافر، الغیبة و
بعض مسائلها ۸. تزکیة الصحبة یا تألیف المحبة ۹. جمال الصالحین ۱۰. شرح صحیفه
سجادیه ۱۱. تحفة المسافر ۱۲. روایع الکلم و بدایع الحكم ۱۳. مصابیح الهدی و مفاتیح
المنی ۱۴. مصباح الدرایه ۱۵. ابطال التناسخ بثلاثة براهین ۱۶. آینه حکمت ۱۷. ألفة
الفرقة ۱۸. الحاشیة علی الوافی ۱۹. التقیه ۲۰. قدم و حدوث ۲۱. الرسالة الزکیة الزکویة و... که بنا
بر آنچه در ذریعه آمده است مصباح الدرایه قبل از مصابیح الهدی نوشته شده و پس از مصابیح،
روایع و پس از آن زواهر الحكم.^۳

۲-۱-۵. اوضاع سیاسی اجتماعی زمان وی: دوران زندگی میرزا حسن لاهیجی (۱۰۴۲ - ۱۱۲۱ هـ ق) با حکومت سه تن از پادشاهان صفوی: شاه عباس دوم (۱۰۵۲ - ۱۰۷۷ هـ ق) شاه سلیمان اول (۱۰۷۷ - ۱۱۰۵ هـ ق) و شاه سلطان حسین (۱۱۰۵ - ۱۱۳۵ هـ ق) مصادف شد. در این ایام، ایران آستان رخدادهای زیادی بود، ولی آنچه که در شرح حال میرزا حسن لاهیجی اهمیت دارد، وجود روحانیونی است که تحت عنوان شیخ الاسلام در حکومت صفوی حضور نافذ و چشمگیر داشتند و نقش به سزایی را در اجرای احکام و امور مذهبی در سطح کشور ایفا می کردند و به سبب همین نفوذ و مقام علمی در میان رجال سیاسی و توده مردم، حکومت در بسیاری از موارد مجبور می شد به توصیه های آنان توجه نماید .

۱. جعفر، سبحانی. موسوعة طبقات الفقهاء، (قم: مؤسسه امام صادق، ۱۴۱۸ هـ ق)، ج ۱۲، ص ۹۷.

۲. رضا، استادی. میرزا حسن لاهیجی و شمع یقین او، صص ۸۸ و ۸۹.

۳. آقا بزرگ، تهرانی. الذریعه الی تصانیف الشیعه، (قم: اسماعیلیان، تهران: کتابخانه اسلامی، ۱۴۰۸ هـ ق)، ج ۲۱، ص ۱۰۶.